

**A. W. Czewardin, *Polaki i polskije grażdanie w Swierdłowskiej obłasti w 1939–1948 gg.*, Jekatierinburg 2010, ss. 224 (siera: „Oczerki istorii Urała”. Wypusk 62)**

**P**odjęcie przez rosyjskiego historyka tematu z zakresu historii regionalnej związanego z losami obywateli polskich na terenie obwodu swierdłowskiego oraz ukazanie represji wobec tej grupy ludności przez władze sowieckie przed i w czasie II wojny światowej, to we współczesnych badaniach historycznych w Rosji nadal rzadkość. Stąd niezaprzeczalnym walorem prezentowanej książki jest to, że Aleksiej Czewardin – młody historyk rosyjski z Jekaterynburga – przeprowadził poszukiwania źródeł zarówno w polskich, jak i w rosyjskich archiwach oraz dokonał obszerniej kwerendy bibliotecznej do podjętego problemu badawczego. Wynikiem tej pracy stała się monografia opisująca dzieje Polaków i obywateli polskich w latach 1939–1948 w obwodzie swierdłowskim. Książka powstała w oparciu o przygotowaną wcześniej rozprawę doktorską i stanowi naukowe, analityczne ujęcie tematu.

Omawiana publikacja dotyczy obwodu swierdłowskiego, który był jedną z jednostek terytorialnych Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS), oddaloną o 2000 km na wschód od Moskwy i położoną na granicy pomiędzy Europą i Azją – z jednej strony zajmował on południową część Uralu, a z drugiej przyległe do niego zachodnie tereny Niziny Zachodniosyberyjskiej. Obszar ten wyróżniał się na tle innych regionów przede wszystkim pod względem przemysłowym i był jednym z najważniejszych dla sowieckiej gospodarki narodowej. Rozwijał się tu zwłaszcza przemysł ciężki oraz wydobywczy (rudy żelaza, miedź, mangan, boksyty i in.). Z tej też przyczyny w okresie funkcjonowania systemu GUŁAG-u w obwodzie swierdłowskim istniało jedno z największych skupisk łagrów, a pracę więźniów wykorzystywano do eksploatacji złóż naturalnych, a także przy wyrębie lasu oraz w innych gałęziach gospodarki. Szkoda, że A. Czewardin nie rozwinął szerzej powyższych kwestii i nie dokonał ogólnej charakterystyki opisywanego regionu, np. przedstawienia jego wielkości na tle innych jednostek administracyjnych, podkreślenia specyficznych warunków naturalnych i geograficznych oraz gospodarczych uwarunkowań, które miały bezpośredni wpływ na życie ludności. Opis tego obszaru pozwoliłby pokazać w analizie duktowy kontekst życia codziennego o zasadniczym wpływie na losy Polaków i obywateli polskich innych narodowości, którzy trafili tu w pierwszej połowie XX w.

Natomiast słuszne i właściwe było zawarcie w treści książki charakterystyki poszczególnych grup obywateli polskich, które w różnym czasie dobrowolnie lub przymusowo przybyły do tego obwodu, przez co została uchwycona dynamika tych procesów. Przyczyniło się to do nakreślenia opisu polskiej społeczności w dłuższej per-

spektywie czasowej oraz umożliwiło dokonanie porównań ilościowych. Dla realizacji tego celu miały służyć przyjęte przez autora ramy chronologiczne obejmujące lata 1939–1948, dzięki czemu zwrócono uwagę na obecność obywateli polskich w obwodzie swierdłowskim w 1939 roku i wcześniej, a także w okresie II wojny światowej oraz w pierwszych latach powojennych, tj. do momentu, gdy nastąpiła ich repatriacja do Polski. Koncepcję tę skonkretyzowano w poszczególnych częściach publikacji, którą podzielono na 4 rozdziały oraz uzupełniono aneksem prezentującym interesujące zestawienia statystyczne, dokumenty i materiały źródłowe.

Tytuły rozdziałów i struktura pracy są jednak pewnym kompromisem w prezentowaniu badanego tematu, gdyż nie wiążą się z chronologią stosowaną zazwyczaj w Polsce dla opisu stosunków polsko-sowieckich w latach II wojny światowej. Autor nie skonstruował osobnego rozdziału dla okresu przed II wojną światową, w którym bardziej szczegółowo ukazane zostałyby represje na Polakach oraz ich sytuacja życiowa. Podobnie zaniechał też wyróżnienia odrębnego rozdziału dla lat 1939–1941, kluczowych z perspektywy pojawienia się nowych grup obywateli polskich w obwodzie swierdłowskim, szerszego kontekstu represji stosowanych wobec nich, jak również uwarunkowań międzynarodowych. Te wszystkie zagadnienia zostały zamieszczone razem w rozdziale pierwszym, który został zatytułowany: *Liczebność, skład i rozmieszczenie Polaków*. Rozpoczyna się on charakterystyką sytuacji Polaków jeszcze przed II wojną światową, gdy obwód swierdłowski był jednym z terenów ZSRS o najliczniejszym ich napływie wskutek represji sowieckich. A. Czewardin wyróżnił poszczególne grupy ludności polskiej, określił ich liczebność oraz opisał podstawowe czynniki wpływające na ich losy. Ta część pracy pozostawia jednak pewien niedosyt. Przede wszystkim dlatego, że losy Polaków przed i w 1939 roku zostały omówione na trzech stronach publikacji i ograniczone do podstawowych informacji, w tym do przedstawienia liczebności i wymienienia przełomowych wydarzeń warunkujących sytuację tej ludności. Po części to rozumiiałe, że autor nie chciał wdawać się w szczegółowe opisywanie tego okresu, bo problem ten sam w sobie mógłby stanowić przedmiot odrębnej monografii. Jednak ostatecznie zbyt pobieżnie przedstawił genezę historii Polaków w obwodzie swierdłowskim do 1939 roku, co przecież miało także znaczenie dla opisu i analizy w następnych latach, a w tym w kontekście porównania i przedstawienia napływu nowych grup obywateli polskich do rozpatrywanego regionu. Czytając tę książkę, spodziewałam się też, że znajdę tu: charakterystykę skupisk Polaków, opis funkcjonowania na różnych płaszczyznach systemu represji stalinowskich, a w dalszej części monografii – porównawczą analizę sytuacji bytowej (m.in. procesy adaptacyjne) i próbę uchwycenia specyfiki oraz różnic w położeniu poszczególnych grup ludności polskiej, a także wzajemne relacje pomiędzy Polakami a obywatelami sowieckimi-mieszkańcami obwodu swierdłowskiego<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Takie ujęcie stało się przedmiotem publikacji naukowej Jeleny Zbierowskaja, która w swo-

Oczywiście nie są to tematy łatwe do podjęcia i dobrze widziane we współczesnej Rosji, zwłaszcza jeśli dotyczą losów Polaków w XX w.

W tym samym rozdziale dokonano omówienia przyczyn pojawienia się obywateli polskich w latach 1939–1941, a także przedstawiono najważniejsze czynniki warunkujące ich położenie. Poruszone zostały takie problemy jak: przybycie i rozmieszczenie jesienią 1939 roku na terenie obwodu tzw. „bieżeńców” (polscy uchodźcy), przymusowe osiedlenie osób deportowanych w latach 1940–1941 z terenów polskich okupowanych przez ZSRS, wewnętrzne migracje Polaków w obwodzie po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej w 1941 roku, sytuacja obywateli polskich po zawarciu układu Sikorski–Majski, ruchy ludnościowe wywołane amnestią ogłoszoną przez władze sowieckie.

Pozostałe części książki noszą kolejno tytuły: *Polacy na środkowym Uralu w okresie działalności Ambasady Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRS, Działalność Tymczasowego Obwodowego Zarządu Związku Patriotów Polskich w Swierdłowsku, Repatriacja obywateli polskich*. Treść tych rozdziałów nie zawiera błędów merytorycznych, a autor właściwie interpretuje wydarzenia, chociaż niekiedy bardziej sprawozdawczo niż analitycznie wykorzystuje dostępne mu źródła. Należy podkreślić, że w tej części pracy bardzo szczegółowo odniósł się do działalności delegatur i mężów zaufania reprezentujących Ambasadę RP w obwodzie swierdłowskim, lokalnej działalności Związku Patriotów Polskich oraz do kwestii repatriacji, co jest cennym wkładem w badania nad tymi zagadnieniami. Zostały też tu wspomniane: napływ nowych grup obywateli polskich od lata do jesieni 1941 roku (m.in. osoby wcielone do batalionów roboczych), przesiedlenia części osób w 1944 roku na Ukrainę oraz deportacje i zesłania na teren obwodu swierdłowskiego członków polskich organizacji podziemnych, którzy w 1944 i 1945 roku zostali aresztowani przez NKWD na terenach polskich, na które wkroczyła Armia Czerwona. Książkę kończą wydarzenia dotyczące społeczności polskiej w 1948 roku, co ma uzasadnienie metodologiczne, gdyż do tego czasu większość obywateli polskich uprawnionych do wyjazdu powróciła do Polski na mocy umowy o repatriacji z dnia 6 lipca 1945 roku podpisanej pomiędzy stroną polską i sowiecką. Porozumienie to ułatwiło opuszczenie ZSRS jedynie przez osoby narodowości polskiej i żydowskiej, które przed 17 września 1939 roku posiadały obywatelstwo polskie

---

jej książce rozważa m.in. problemy życia codziennego różnych grup deportowanych oraz procesy adaptacyjne tych społeczności w kontekście całego obszaru Syberii, ale zwłaszcza na przykładzie Kraju Krasnojarskiego: E. L. Zbierowska, *Spiecposielency w Sibiri (1940–1950-je gg.)*, Krasnojarsk 2010. Problematyką tą zajmowali się także w odniesieniu do różnych narodowości i grup społecznych: W. I. Brul, *Deportirowannyje narody w Sibiri (1935–1965). Sraunitielnyj analiz*, [w:] *Riepriessii protiv rossijskich niemcew. Nakazannyj narod (po materialam konf. 18-20 nojabria)*, Moskwa 1999; R. Tomczak, *Tradicionnyje sistemy cienmostej i ich wlijanije na wyżywanije w usłowijach łagieriej i sylłki*, [w:] *Sibir' w istorii i kulturie polskiego naroda*, Moskwa 2002 (wyd. polskie w 1998 r.).

i w okresie wojny przeniosły się lub zostały przesiedlone w głąb ZSRS (więźniowie, deportowani, osoby wcielone do batalionów roboczych i in.). Zwalniano więźniów łagrów i więzień oraz internowanych. Większość Polaków i Żydów opuściła obwód swierdłowski w 1946 roku, ale wyjazdy niektórych osób odbywały się także w 1947 i 1948 roku. Jeszcze w drugiej połowie lat 50. XX w., tj. podczas tzw. drugiej repatriacji, miały miejsce podobne przypadki, ale autor publikacji nie poruszył już tego zagadnienia, gdyż wykraczało ono poza przyjęte przez niego ramy czasowe, a jedynie zasygnalizował jego istnienie na opisywanym terenie.

Treść monografii została oparta na polskiej i rosyjskiej literaturze przedmiotu oraz zbiorach źródeł przechowywanych w Polsce i w Rosji. Stan badań dotyczący polsko-rosyjskich stosunków podczas II wojny światowej i represji sowieckich wobec obywateli polskich, został szczegółowo omówiony już we wstępie opracowania, co przekonuje o dobrej znajomości przez autora dorobku naukowego w tym zakresie. Natomiast kwerenda w polskich i rosyjskich archiwach umożliwiła wykorzystanie m.in.: dokumentacji Oddziału Roboczych i Specjalnych Osiedli GUŁAG-u NKWD ZSRS przechowywanej w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie, materiałów Tagillagu NKWD z archiwum Niżnietagiłskiego Oddziału Państwowego Archiwum Obwodu Swierdłowskiego oraz dokumentów Zarządu Federalnej Służby Bezpieczeństwa (UFSB) Federacji Rosyjskiej w obwodzie swierdłowskim. Wąlorem pracy jest to, że wskazano w niej archiwa rosyjskie, w tym regionalne, w których przechowywane są materiały źródłowe dotyczące Polaków w ZSRS w czasie II wojny światowej.

Podsumowując rozważania o książce A. Czewardina, należy zauważyć, że w historiografii rosyjskiej jest bardzo mało szczegółowych prac, zwłaszcza regionalnych, na temat dziejów Polaków w ZSRS w czasie II wojny światowej i analizować ich losy w tym okresie jest niezwykle trudno. Ujęcie tematu i wykorzystane źródła, a także cały dorobek historiografii rosyjskiej w kwestii tematyki polskiej, na którego tle należy przedstawić pracę A. Czewardina, sprawiają, że prezentowaną publikację należy uznać za ważną. Historyk podejmujący takie tematy napotyka wiele przeciwności, m.in. ma trudniejszy dostęp do źródeł kancelaryjnych, z których bardzo duża część nadal przechowywana jest w archiwach rosyjskich służb bezpieczeństwa, a dostępne materiały archiwalne są rozproszone i znajdują się m.in.: w Rosji, w Polsce, czy w Wielkiej Brytanii. Monografia A. Czewardina wypełnia lukę w historiografii rosyjskiej dotyczącej II wojny światowej, ale także i w polskim dorobku naukowym, gdzie do tej pory brakowało rozpraw naukowych dotyczących losów Polaków w ZSRS w czasie II wojny światowej w ujęciu historii regionalnej.

*Anna Zapalec* (Kraków)